

GRZEGORZ SZPIŁA* | UNIwersYTET Jagielloński

Kto strzela, a kto kule nosi: przysłowia w krzyżówkach

Słowa kluczowe: przysłowia, krzyżówki, język polski.

doi: <http://dx.doi.org/10.31286/JP.100.1.8>

1. Wprowadzenie

Zadania paremiologów można podzielić – upraszczając oczywiście złożoną ich pracę – na badanie historii przysłów i na analizy współczesnego użycia paremii. Uznając wagę badań historycznych w przysłowioznawstwie, w moich pracach badam przede wszystkim ślady paremiczne we współczesnym świecie, rejestrując i omawiając je, z nadzieją, że analizy synchroniczne przyczyniają się do zrozumienia zjawiska przysłowia i jego miejsca w kulturze i komunikacji XXI wieku.

Przedmiotem poniższej analizy będą przysłowia występujące w polskich krzyżówkach. Dla badacza paremii krzyżówki stanowią bogate źródło informacji o tym, jakie przysłowia są w nich wyzyskiwane, jakie ich cechy i elementy są aktualizowane, jak sprawdzają one wiedzę paremiczną szaradzystów oraz czego uczą o przysłowia, jeśli nawet krzyżówkom cel edukacyjny nie przyświeca. Krzyżówki dla przysłowioznawcy to nie tylko łamigłówka słowna i językowa, ale też kolejny obszar, w którym przysłowia zaznaczają swoją obecność, a aspekty ich wykorzystania można rozpatrywać z perspektywy tradycyjnych cech paremii, jak i współczesnych sposobów aktualizowania paremii. Badania nad paremiami w takim środowisku właściwie nie istnieją. Nie są mi znane analizy paremii w polskich krzyżówkach. W bibliografii prac frazeologicznych i paremicznych (Mieder 2009) wymieniony został tylko jeden artykuł poświęcony krzyżówkom (Wirén 1952). Praca niniejsza ma więc na celu uzupełnienie jednej z luk w badaniach nad polskimi przysłowiami we współczesnej komunikacji.

Krzyżówka jest typem zadań słownych, w których tradycyjnie testuje się wiedzę w zakresie słów (Verkuył 2017: 703–704), w naszym wypadku znajomość przysłów i ich komponentów leksykalnych. Krzyżówki omawiane w tej pracy sprawdzają przede wszystkim znajomość składu leksykalnego reproductów, w niewielkim zaś stopniu weryfikują znajomość kompletnych form paremii (o czym niżej); z krzyżówek można także czerpać wiedzę o nieznanach przysłowia (polskich i obcych). Choć celem tej analizy nie jest omówienie wykorzystania krzyżówek w zdobywaniu, utrwalaniu lub przekazywaniu wiedzy o paremiach, należy pamiętać o wadze, jaką przywiązuje się do krzyżówek jako pomocy w nauczaniu języka, w naszym wypadku w nauczaniu konkretnej grupy reproductów (zob. Crossmann 1983;

* grzegorz.szpila@uj.edu.pl; ORCID: 0000-0003-4960-6065

Childers 1996; Wise 2001). W skrócie można powiedzieć, że zadania szaradziarskie sprawdzają głównie bierną wiedzę paremiczną przez testowanie znajomości składu leksykalnego prowerbiów.

2. Ślady paremiczne – materiał i metodologia

W celu omówienia sposobu wykorzystania paremii w tego typu zadaniach przeanalizowano dostępne na polskim rynku prasowym publikacje krzyżówkowe. Są to przede wszystkim magazyny szaradziarskie, ale także (w mniejszym stopniu) inne czasopisma, które zamieszczają krzyżówki¹. Materiał obejmuje 631 przykładów, które w jakikolwiek sposób odnoszą się do przysłów. Z tych 631 przykładów wybrano ostatecznie 522 aktualizacje paremiczne, które stanowią korpus badawczy wykorzystany w tym artykule. Z materiału usunięto te przykłady, które były identyczne; pozostawiono natomiast te, które różniły się choćby najdrobniejszym elementem (np. „wart pałaca” (FM 4/2018) vs. „wart pałaca (w powiedzeniu)” (1000U 4–5/2018)), ponieważ ukazują one – według mnie – różne formy objaśnień haseł (o tym poniżej). Tak więc objaśnienia tych samych haseł z użyciem tych samych przysłów zostały potraktowane oddzielnie, jeśli wykazywały nawet – pozornie – drobne różnice. Materiał w korpusie, czyli wszystkie aktualizacje paremiczne, zredukowano ostatecznie do 272 paremicznych inwariantów. Korpus nie uwzględnia przysłów stanowiących rozwiązanie lub tytuły krzyżówek, aczkolwiek o nich także wspomnę w dalszej części artykułu.

Analizie poddałem w pierwszej kolejności zbiory krzyżówek przeznaczone dla szerokiego kręgu szaradzystów. Kilka przykładów pochodzi z czasopism adresowanych do młodszych odbiorców, w których także pojawiają się paremie. I tak „Mały Gość Niedzielny” w regularnie publikowanych krzyżówkach przeznaczonych dla starszych dzieci i młodzieży wyzyskuje przysłowia zarówno w objaśnieniach, np. „kto je kopie, sam w nie wpada” (MGN 11/2017), jak i w rozwiązaniach, np. „Jak poranek mglisty, wieczór przezroczystry” (MGN 4/2018). Nie udało mi się znaleźć wielu paremicznych przykładów w krzyżówkach dla najmłodszych – wybrane do przeglądu numery z serii „Supełek” (SK 3/2018, 4/2018; SP 6–7/2018, 8–9/2018; SPAN 5–6/2018, 7–8/2018; SDN 4/2018, 5/2018; MRS 3–4/2018, 7/2018, 8/2018, 9–10/2018) wzbogaciły mój korpus jedynie o dwa przykłady: *Prosta droga najlepsza* oraz *Wiara góry przenosi* (MRS 3–4/2018). Pragnę podkreślić, że niewielka ilość materiału krzyżówkowego dla dzieci (w tym wypadku w wieku 9–13 lat) nie pozwala na sformułowanie ostatecznych konkluzji; mogę tylko postawić tezę, że zadania krzyżówkowe dla dzieci będą zawierać mniejszą liczbę przysłów, jeśli w ogóle. Twórcy krzyżówek intuicyjnie nie sprawdzają wiedzy paremicznej u dzieci, zakładając słusznie, że wiedza paremiczna dzieci i dorosłych jest inna, co potwierdzają badania dotyczące znajomości i rozumienia przysłów wśród różnych grup wiekowych (por. Nippold i in. 1988; Nippold, Haq 1996; Nippold i in. 1998; Nippold i in. 2000, 2001).

Szukając śladów paremicznych w polskich krzyżówkach, wykorzystałem własną kompetencją w zakresie przysłów, zarówno jako przysłowioznawca, jak i użytkownik języka polskiego. Miłośnicy krzyżówek zapewne różnią się kompetencjami frazematycznymi i mają w związku

1 Przy każdym cytacie podano źródło jego pochodzenia (skrót źródła) i datę publikacji. Rozwiązanie skrótów znajduje się przed bibliografią.

z tym większą lub mniejszą świadomością obcowania z przysłowiami. W krzyżówkach przysłowiom często towarzyszą komentarze metafolklorystyczne (Dundes 2007: 82), pomagające w odgadywaniu haseł: „... ma krótkie nogi (*przysłowie*)” (RAŻ 6/2018), „Brzytwy się chwyta (w *przysłowiu*)” (LP 4/2018), „Jaki wół, taka skórka, jaka mać, taka ... (*przysłowie*)” (RR 5/2018). Twierdzą jednak, że bez takich otagowań paremicznych w większości przypadków można bez trudu zaklasyfikować objaśnienia do śladów paremicznych. Zastosowane w krzyżówkach przysłowia są bowiem częścią ich biernego lub aktywnego paremioleksykonu. Te uwagi odnoszą się zasadniczo do przysłów stanowiących rdzeń objaśnień, w rozwiązaniach pojawiają się bowiem przysłowia – odważę się powiedzieć – nieznanie użytkownikom języka polskiego, wśród których są także niepolские paremie.

Nie można przy tej okazji nie wspomnieć o tym, że komentarze metajęzykowe nie są przez twórców krzyżówek stosowane konsekwentnie i poprawnie. Choć określenie *przysłowie* jest najczęstsze, paremie nazywane są także *powiedzeniami*: „... nie druźba (w *powiedzeniu*)” (100AŻ 4/2018), „... widzenia zależy od ... siedzenia (*powiedzenie*)” (RJ 6/2018), „nie samym chlebem żyje (w *powiedzeniu*) (8)” (100AŻ 5/2018), „nie od razu go zbudowano w *powiedzeniu*” (100J 7/2018), *powiedzonymi*: „Małe dzieci – mały ... (w *powiedzonymu*)” (RR 6/2018), „Nie miała go baba, kupiła sobie prosię (w *powiedzonymu*)” (RM 5/2018), *zasadami*: „czyn według *zasady*: oko za oko, ząb za ząb” (100J 4/2018). Co więcej, w różnych zbiorach jedno i to samo przysłowie może być nazywane na dwa różne sposoby, por.: „jest srebrem w *powiedzeniu*” (C300P 2/2018), „jest srebrem w *przysłowiu*” (KH 6/2018).

W krzyżówkach występuje nierzadko przymiotnik *przysłowiowy*, nazywany w kontekście aktualizacji jednostek frazeologicznych i paremiologicznych między innymi *słowem wprowadzającym* lub *znacznikiem metajęzykowym* (por. Rozumko 2011; Graliński 2010, 2012; Pęzik 2018). Zastosowanie tego kategoryzującego sygnalizatora w krzyżówkach potwierdza obserwacje badaczy, że nie jest on używany na określenie paremii *sensu stricto*, lecz szeroko rozumianych wyrażań formułicznych: „*przysłowiowa* moneta wdowy» (Mk 12,42)” (GN 15.04.2018), „*przysłowiowo* zdrowe warzywo” (KW 3/2018), „*przysłowiowo* bogaty” (CRKL 5/2018), „*przysłowiowy* intruz w składzie porcelany” (100J 6/2018), „*przysłowiowy* gwóźdź do zabijania w głowę” (KL 1/2018). W ten sam sposób termin *przysłowie* użyty jest w innych przykładach: „nie pasuje do kożucha według *przysłowia*” (KKr 3–4/2018), „łaknie dżdżu wg *przysłowia*” (305J 7–8/2018). Ale też możemy zaobserwować i poprawne użycie określenia *przysłowiowy*, na przykład w: „chwyta się jej *przysłowiowy* tonący (7)” (100JAŻ 5/2018), „*przysłowiowa* matka wynalazków” (RK 7/2018), „*Przysłowiowy* kwiecień” (RK 6/2018), „składnik *przysłowiowej* miarki” (KKr 3–4/2018), gdzie słowo *przysłowiowy* rzeczywiście sygnalizuje właściwą kategorię przytoczonych reproductów. Rzadziej w moim korpusie występują przypadki użycia innych sygnalizatorów, typu: *mówią, że...*, *jak mówią* itp., np. „*mówią, że* mądry po szkodzie” (WR 3–4/2018)².

2 Różnego typu sygnalizatory przynależności kategoryjnej przysłów mogą ułatwiać zadanie szaradzystom, ale nie muszą tego robić, jeśli weźmiemy pod uwagę naukową i potoczną kategoryzację paremiologiczną. Sprawdzenie, na czym polega relacja między wypowiedziami metajęzykowymi a rozwiązaniem objaśnienia, wymaga niestety innych metod badawczych i zagadnienie to wychodzi poza ramy przedstawionej tu analizy. Każdy metakomentarz pozwala zaklasyfikować objaśnienie do śladów frazematycznych, aczkolwiek jest bardziej potrzebny w wypadku mniej znanych reproductów lub niejednoznacznych objaśnień.

Komentarze metafolklorystyczne nie są jedyną pomocą w odgadywaniu haseł. Często przydatne jest podanie pierwszej litery odgadywanego hasła i/lub liczby liter danego wyrazu: „(O) Zawsze na wierzch wypływa (5)” (RJ 6/2018), „(C) Pokorne – dwie matki ssie (5)” (DJ 5/2018), „(G) lepszy wróbel w niej niż gołąb na dachu (5)” (SZ 6/2018), „nie samym chlebem żyje (w powiedzeniu) (8)” (100AŻ 5/2018), „I w Paryżu nie zrobią z niego ryżu (5)” (DJ 4/2018). Jak widać, nierzadko wymienione wyżej typy podpowiedzi występują łącznie, por. także: „(B) Cicha woda ... rwie (6)” (RJ 7/2018), „(K) Nie ma ich bez pracy (7)” (DJ 5/2018), „... – mężowi korona – w znanym przysłowiu (*DŻ*)” (KZKV 5/2018), „(C) Jest to ... nad ... trzymać język za zębami (przysłowie) (5)” (RJ 6/2018). Za dodatkową pomoc w odgadywaniu haseł możemy też uznać same przysłowia (patrz niżej) oraz na przykład synonimy odgadywanych haseł: „myli się tylko raz, *miner*” (WR 3–4/2018).

Na koniec rozważań o podpowiedziach i wskaźnikach kategoryalnych objaśnień muszę wspomnieć o zapisie przysłów w objaśnieniach. Prawie wszystkie zapisywane są małą literą, bardzo rzadko zdarza się, że krzyżówki stosują zapis pierwszego wyrazu wielką literą, a wtedy bardzo często chodzi o jakiś reprodukt (w tym paremiczny), np. „«Ziarnko do ziarnka, a zbierze się ...», przysłowie” (RJCR 2/2018). Cytując objaśnienia w niniejszej analizie, stosuję zapis oryginalny.

3. Kategorie frazeologiczne

Omawiając nazwy kategorii reproduktów, chciałbym nawiązać znów do tych objaśnień, które dotyczą nazewnictwa klas gnomicznych. Są one też przykładem na to, że dla twórców krzyżówek i prawdopodobnie dla rozwiązujących je osób są to kategorie wymienne: „P (10) utarte powiedzenie, przysłowie” (RK168 5–6/2018), czyli *porzekadło*, z kolei *powiedzenie* i *porzekadło* – według KZKR (3–4/2018) – powinno być utożsamiane z *sentencją*: „powiedzenie, porzekadło, złota myśl”, a *sentencja* z kolei z *gnomą* według innego zbioru krzyżówek: „krótka sentencja – gnomą” (GK 3/2018). Niektóre objaśnienia wymagają jednak poprawnej klasyfikacji zdaniowych reproduktów. Objaśnienia takie jak: „np. bez pracy nie ma kołaczy” (RAŻ 6/2018) i „Pies sam kości nie ogryzie i drugiemu nie da (... polskie)” (RK 4/2018), „Czego Jaś się nie nauczy, tego Jan nie będzie umiał” (RM 8/2018) powinny zostać przypisane do kategorii przysłów (termin jest w tym wypadku hasłem do wpisania do krzyżówki).

Analizując przysłowia w krzyżówkach, nie sposób nie zauważyć innych jednostek reprezentujących szeroko rozumiany frazeoleksyon. Przysłowia to tylko jeden typ fraz reprezentujących kategorię reproduktów. W krzyżówkach można napotkać – obok przysłów – także porzekadła, takie jak: „trafiła na kamień w przysłowiu” (100J 4/2018), „przełała się ... goryczy” (KJ 8/2018), „trafiło się ślepej kurze” (WR 3–4/2018). Wśród innych reproduktów spotykamy: skrzydlate słowa: „(K) Skrzydlate słowa: ani me, ani be, ani ... (8)” (RJCR 2/2018), tytuły filmów i seriali: „«Gra o ...», popularny serial” (SZ 7/2018), „«... większa niż życie», serial z Klossem” (RAŻ 6/2018), tytuły i fragmenty piosenek: „«Nie płacz, ...», piosenka Perfectu” (RAŻ 6/2018), „Jaka róża, taki ..., nie dziwi nic” (RK 8/2018), tytuły utworów literackich: „«... księżniczka Burgunda», dramat Witolda Gombrowicza” (KJ 8/2018) i cytaty z literatury: „«W tym szaleństwie jest ...»

według Hamleta” (KJ 8/2018) i oczywiście inne typy frazeologizmów: „nie pasuje do kożucha według przysłowia” (KKr 3–4/2018), „zwykły ... chleba, przeciętny człowiek żyjący tylko dniem powszednim” (RAŻ 6/2018), „z kowadłem w powiedzeniu” (KU 7/2018), „gapić się jak cielę na malowane ...” (RTS 9/2018), „głuchy jak ...” (RTS 9/2018), „przepaść jak ... w wodę” (RTS 9/2018), „nie pasuje do karety” (RK168 5–6/2018), „ciemny jak ... w rogu” (RK168 5–6/2018), „szukana w stogu siana” (KPC 6/2018) i wiele innych. W moim korpusie objaśnień paremicznych – co ciekawe – znalazły się tylko dwa przykłady antyprzysłów. RMS (13/2018) zamieścił „Czym bogaty tata, tym rada małolata”, a w przekornej krzyżówce w P (4/2017) wykorzystano antyprzysłowie „Co dwie flaszki, to nie jedna” jako objaśnienie hasła „litr”. Te i podobne produkty wykorzystane w krzyżówkach zasługują na oddzielne omówienie.

4. Miejsca paremiczne

Przysłowia występują w różnych miejscach w krzyżówkach. Po pierwsze, stanowią rozwiązania krzyżówek – pełne przysłowie ukazuje się po rozwiązaniu zadania. Najczęściej typ rozwiązania sugeruje sama instrukcja do krzyżówek: może nim być przysłowie polskie lub obce (zanotowałem obecność m.in. paremii buriackich, azerskich, perskich, niemieckich, rosyjskich, łacińskich, japońskich, chińskich, afrykańskich, tureckich, łużyckich, wietnamskich, greckich, ormiańskich, kałmuckich, malajskich, damańskich, bułgarskich). W niektórych zbiorach szaradziarskich rozwiązania paremiczne stanowią dużą część wszystkich rozwiązań: np. w KHJ (4/2018) znajdujemy 33 przysłowia na 120 krzyżówek (27 procent), w KH (6/2018) na 122 rozwiązania 50 (41 procent) stanowią proverbialia, a w magazynie LP (4/2018) naliczyłem aż 59 paremicznych rozwiązań na 103 zadania (57 procent). Rozwiązania krzyżówek to najczęściej pełne formy przysłów, zdarza się jednak i tak, że rozwiązaniem jest jedynie fragment przysłowia, np.: (*U każdego majstra*) ... złote ręce, ale wilcze gardło (500K 5–6/2018), (*Bogata to chatka*) ... gdzie mieszka matka (500K 5–6/2018).

Cechą przysłów stanowiących rozwiązania jest to, że są one mniej znane użytkownikom języka polskiego (choć być może bardziej znane amatorom krzyżówek, czego nie można stwierdzić na podstawie danych z krzyżówek), por.:

Bogactwo nie powoduje zmiany obyczajów na lepsze (WG 24–30.11.2017).

Ludzi i żywota nie tworzy się łokciem (ND 18–19.04.2015).

Kto ma rzekę pod nosem, to studni nie kopie (ND 21–22.10.2017).

Winnie winnego szuka (305J 7–8/2018).

Wina i kara to stała para (C300P 2/2018).

U złego bartnika i miód gorzki (305J 7–8/2018).

I na słońcu są plamy (KPO 4/2018).

I pan dwoma łyżkami nie jada (KPC 6/2018).

Zakładam, że rozwiązania pochodzące z obcych paremioleksykonów są jeszcze mniej lub całkowicie nieznanymi miłośnikom krzyżówek. Tym różnią się one od objaśnień, w których

dominują – można rzec – popularne polskie paremie (z małymi wyjątkami). Przysłowia wykorzystywane w objaśnieniach należą do kanonu polskich paremii, do przysłów Polakom znanych i przez nich używanych: *Ręka rękę myje*, *Szewc bez butów chodzi*, *Nie od razu Kraków zbudowano*, *Nie ma dymu bez ognia*, *Mowa jest srebrem, a milczenie złotem*, *Pokorne cielę dwie matki ssie*. Oprócz tych relatywnie łatwo rozpoznawalnych twórcy krzyżówek sięgają po mniej znane paremie, a wśród nich przede wszystkim po przysłowia prognostyczne, chłopskie, kalendarzowe, takie jak: „Święta ... bydło z pola ściga” (DJ 7/2018), „Święta ... głosi, jaką pogodę styczeń przynosi” (DJ 7/2018), „Święta ... – słonko pomyka” (DJ 7/2018), „Siew na święty ..., dobry płon tatarok” (DJ 7/2018), „... w oborze, deszcz na dworze” (KKr 3–4/2018), których znajomość nawet bierna jest znikoma i przy rozwiązywaniu zadań szaradziarskich trzeba posiłkować się zapewne zbiorami polskich przysłów.

Spotykamy krzyżówki całkowicie poświęcone przysłowiom (czasem w połączeniu z innymi re produktami). Tak dzieje się na przykład w krzyżówce *Przysłowia i porzekadła* RM (5/2018), w której użyto wielu paremii:

... po wodzie, Wielkanoc po lodzie.
 Popie oczy, wilcze ..., co zobaczy, to by żarło.
 ... się w ornat ubrał i ogonem na mszę dzwoni.
 Mówił dziad do ..., a ... do niego ani razu.
 Przyszła ... na Matyska.
 Kiedy się ... zniża, deszcz się do nas zbliża.
 ... nie zając – nie ucieknie.
 Wiedzą ... jak to siedzi.
 Ciekawość to pierwszy ... do piekła.
 Ciach woda ... rwie.
 Bliższe sercu ..., niż pięta.
 Koniec wieńczy ...
 Gdzie gości gromada, niesmaczna ...
 Nie każdemu psu ...
 Przez ... do serca.
 Panu Bogu świeczkę i diabłu ...
 Każdy ... ma swój czubek.
 Polak, Węgier – dwa ..., i do szabli, i do szklanki.
 Co było, a nie jest, nie pisze się w ...
 Kot zawsze spada na cztery ...
 Jeśli nie potrafiysz, nie pchaj się na ...

Natomiast w krzyżówce o nazwie *Co nagle, to po diable* (SZ 7/2018)³ czytelnikowi przychodzi uporać się z trzema objaśnieniami zawierającymi paremie z leksemem *diabeł*: „Diabłu

3 Dodatkowo ten przykład wskazuje na kolejne miejsce, jakie zajmować mogą w krzyżówkach przysłowia, tj. tytuły zadań szaradziarskich.

i święcona ... nie pomoże”, „Nie dawaj diabłu, bo porwie całą rękę (do diagramu w mianowniku)” oraz „Gdzie diabeł nie może, tam ... pośle (do diagramu w mianowniku)”. A w krzyżówce *Nie ma jak u mamy* (RR 5/2018) najważniejszą rolę odgrywają przysłowia zawierające komponent *matka*:

Zwana też matką wynalazków.

Kto nie słucha matki, ten pójdzie za ... (przysłowie).

Jaki bochen, taka ..., jaka matka, taka córka.

Jak Matka Boska gromnicą zaświeci, to ... od zagrody do lasu poleci.

Nagromadzenie przysłów nie musi być podyktowane typem krzyżówki, na przykład w magazynie RDS (11/2018) w zadaniu „neutralnym” paremicznie napotykaemy cztery prowerbia:

Każda ... znajdzie swojego amatora.

... kołem się toczy.

Dobre ... słowem ukarzesz, złemu i kij nie pomoże.

Grosz do grosza, a będzie ...

Wśród objaśnień występują zwłaszcza przysłowia polskie, ale twórcy krzyżówek czerpią także z innych paremioleksykonów, aczkolwiek bardzo rzadko. Za dobry przykład niech posłużą zapożyczenie angloamerykańskie *Time is money*: „... to pieniądź” (RN 4/2018) oraz rosyjska paremia *Kurica nie ptica, Polska nie zagranica* (Курица не птица, Польша не заграница) wykorzystana w objaśnieniu „«nie ptica» – mawiają Rosjanie” (TF 12.10.2017).

Przysłowia mogą stanowić jedynie element pomocniczy wobec właściwego objaśnienia, są podawane wtedy w nawiasie (z otagowaniem kategorialnym lub bez niego) i stanowią pomoc w odgadnięciu hasła, np.: „Jan I ... (w przysłowiu: za króla ... wyginęła szlachta)” (RM 4/2018), „Opowiadany dla poprawy humoru (dobry ... tynfa wart)” (RAŻ 6/2018), „Słynny z mądrości król izraelski (z pustego i ... nie należy)” (RM 4/2018), „Może przepowiedzieć koniec świata (co rok, to ...)” (JA 3/2018). W takich wypadkach hasło jest jednocześnie komponentem paremii.

5. Paremiczne objaśnienia

Przysłowia występują głównie w objaśnieniach, ale także jako hasła do wpisania do krątek krzyżówki. Najlepszym tego przykładem jest krzyżówka z P (3/2017), do diagramu trzeba bowiem wpisać przysłowie prognostyczne kojarzone ze świętami (tak podpowiada objaśnienie), czyli *Barbara po lodzie, Boże Narodzenia po wodzie*.

Najważniejszy materiał pochodzi jednak z objaśnień, które stanowią korpus badawczy. Oczywiście 522 przykłady wybrane do analizy nie przekładają się na liczbę wykorzystanych przysłów, których w badaniu wyróżniłem 272. Dzieje się tak – jak już wspomniano – gdyż jedno przysłowie może być wykorzystywane na wiele sposobów w objaśnieniach krzyżówkowych. I tak na przykład paremia *Oliwa sprawiedliwa zawsze na wierzch wypływa* ma w moim korpusie kilka odmiennych aktualizacji:

sprawiedliwy tłuszcz (RK168 5–6/2018),
 zawsze na wierzch wypływa (C300P 2/2018),
 oliwa nań wypływa (KPO 6/2018),
 zawsze sprawiedliwa (KZKI 5–6/2018),
 jak oliwa na wierzch wypływa (RJ102 5/2018),
 prawda jak ... na wierzch wypływa (KPO 4/2018),
 na wierzch wypływa (FM 17/2018),
 prawda, jak oliwa, zawsze na ... wypływa (RJCR 1/2018).

Leksykalny i składniowy kształt przysłów pozwalają na wykorzystanie jednego przysłowia do stworzenia dwóch lub więcej objaśnień krzyżówkowych, np. „drąży ją kropla” (CR 5/2018) oraz „drąży skałę” (SZ 5/2018), „Gdzie ... rąbią, tam wióry lecą” (RJCR 1/2018) oraz „Gdzie drwa rąbią, tam ... lecą” (RMS 13/2018), „jest srebrem w przysłowiu” (KH 6/2018) oraz „jest złotem w przysłowiu” (305J 7–8/2018), „wart go Pac” (500K 5–6/2018) oraz „wart pałaca” (FM 4/2018), „Bliższa ciału koszula niż ...” (SZ 5/2018) oraz „Bliższa ciału niż sukmana” (RN 4/2018), „Co ..., to obyczaj” (C300P 2/2018) vs. „Co kraj, to ...” (DJ 4/2018), „brzytwy się chwyta” (305J 7–8/2018) vs. „chwyta się jej przysłowiowy tonący (7)” (100JAŻ 5/2018).

Różne formy objaśnień, nawet jeśli mają to samo rozwiązanie, pojawiają się w celu urozmaicenia zadań w tym samym wydaniu magazynu krzyżówkowego, np. „i brzytwy się chwyci” oraz „chwyta się brzytwy” (500K 5–6/2018). W objaśnieniach szukanego wyrazu wykorzystuje się także różne warianty tych samych przysłów, co w konsekwencji pozwala na stworzenie dwóch oddzielnych haseł, por. *wróbel* i *cietrzew* w „Lepszy w garści od gołębia na dachu” (RJCR 1/2018) oraz „Lepszy wróbel w ręku niż ... na sęku” (RJCR 1/2018).

Wydaje się, że najprostszy sposób wyzyskania przysłowia do objaśnienia wyrazu to jego fragmentaryczne zacytowanie: objaśnienie zachowuje kształt prototypowy przysłowia, a zadaniem krzyżówkowiczów jest uzupełnienie jego składu. Ilustracją tego najmniej skomplikowanego użycia paremii w objaśnieniach mogą być następujące przykłady:

... bez butów chodzi (RJ 4/2018),
 ... buduje, niezgoda rujnuje (RJ 4/2018),
 czyni cuda (RK 4/2018),
 ... czyni mistrza (RM 6/2018),
 ... czyni złodzieja (DJ 4/2018),
 ... strzela, Pan Bóg kule nosi (KPO 4/2018),
 ... w oczy kole (RDS 10/2018).

Powyższe przykłady ilustrują zabieg usuwania z przysłów pierwszego komponentu. Nie jest to jedyne miejsc, z którego można usunąć składniki paremii:

Co godzina, to ... (SZ 6/2018),
 Co kraj, to ... (DJ 4/2018),

Gdzie dwóch się bije, tam ... korzysta (RJCR 1/2018),
 Jakie drzewo, taki klin, jaki ..., taki syn (DJ 6/2018),
 Kogo Bóg chce ukarać, temu ... odbiera (DJ 6/2018).

Zdarza się też tak, że z przysłowia usunięto dwa jego wyrazy (oczywiście reprezentujące jeden i ten sam leksem): np. „... widzenia zależy od ... siedzenia (powiedzenie)” (RJ 6/2018), „Mówił dziad do ..., a ... do niego ani razu” (RM 5/2018) oraz „Jest to ... nad ... trzymać język za zębami” (RJ 6/2018). Bardzo rzadko odgadywane hasło składa się z dwóch wyrazów – dwóch komponentów przysłowia, np.: „... brzegi rwie” (SZ 6/2018) i „... zdrowia doda (2)” (RJ 6/2018).

Hasła objaśniane są również na podstawie fragmentów przysłów. Takie wyzyskanie paremii w objaśnieniach zgodne jest z uzusem paremicznym, często bowiem w komunikacji używamy tylko części paremii do zasygnalizowania kształtu prototypowego i w większości wypadków utrwalonego znaczenia przysłowia, np.: „buduje w przysłowiu” (100J 6/2018), „jest srebrem” (WR 3–4/2018), „nosił razy kilka” (FM 45/2017), „przyganiał mu kocioł” (WR 3–4/2018).

Przysłowia w postaci kanonicznej, zarówno w pełnej, jak i w skróconej wersji, stanowią jeden ze sposobów budowania objaśnień paremicznych. Inne przypadki egzemplifikują wypowiedzi, w których forma nie jest kanoniczną paremią. W tej grupie można wyróżnić kilka podtypów, reprezentujących z pewnością z jednej strony różny stopień trudności krzyżówek, a z drugiej – co ciekawsze dla paremiologa – różne rodzaje śladów paremicznych.

Interesującą formą przywoływania przysłów, ich struktury i składu leksykalnego, są objaśnienia oparte na analogii, takie jak: „Pan Bóg – świeczka, diabeł – ...” (SZ 5/2018), „Diabeł – ogarek, Pan Bóg –? (8)” (100JAŻ 5/2018), oraz „głupi – nadzieja, wynalazki –?” (SZ 6/2018) – kontaminujące dwa przysłowia: *Nadzieja matką głupich* i *Potrzeba matką wynalazków*.

Kolejna podgrupa to skojarzenia, najlepiej reprezentowane przez następujący przykład: „(Z) kojarzy się ze strykiem, siekierką i kijkiem (7)” (RJ 7/2018). Wykorzystuje on trzy podstawowe składniki przysłowia *Zamienił stryjek siekierkę na kijek*, a zadaniem rozwiązującego krzyżówkę jest w pierwszej kolejności ustalenie, do jakiego przysłowia te komponenty należą, następnie utworzenie rzeczownika *zamiana* od czasownika *zamienić* występującego w paremii (por. „ze strykiem i kijkiem w przysłowiu” (KPO 4/2018) oraz „siekierki na kijek” (KPC 6/2018)). W wypadku „Grozi tym, co sieją wiatr” (PI 5–6/2018) „sianie wiatru”, znane z przysłowia *Kto sieje wiatr, zbiera burzę*, ma nakierować na wyraz *burza*. Objasnienie z P (2/2017) „jaskółki są przeciw” może być trudniejsze, jeśli nie zostanie skojarzone z przysłowiem *Mówiły jaskółki, że niedobre są spółki*. Jest w moim korpusie wiele przykładów na to, jak komponenty przysłowia nawiązują do odpowiedniego przysłowia, wskazując na właściwe hasło: „miesiąc z przysłowia z przeplataniem (8)” (100JAŻ 5/2018), „należy się diabłu” (RZK 5–6/2018), „resztką dla diabła” (CT 3/2018), „resztką świecy dla diabła” (305J 7–8/2018). Objasnienia takie jak „taniec dla dwojga” (RN 4/2018) oraz „trzeba doń dwojga” (GK 3/2018) wymagają frazemicznego odczytania (i/lub skojarzenia z piosenką „Budki Suflera”), by do krzyżówki wpisać odpowiedź *tango*, choć większość tańców (towarzyskich) przeznaczona jest tradycyjnie dla dwóch osób.

Interesującym przypadkiem jest wykorzystanie przysłowia *Polak, Węgier – dwa bratanki...*, które w ostatnich latach robi polityczną karierę, rzekomo opisując obecne podobieństwa

między oboma krajami. W moim korpusie odnajdujemy oczywiście objaśnienia oparte na kanonicznej lub skróconej formie tego przysłowia, np. „Polak, Węgier – dwa ..., i do szabli, i do szklanki” (RM 5/2018) oraz „Polak, ... – dwa bratanki” (RJ 6/18), ale o wiele ciekawsze są aluzje do tego przysłowia: „jakie miasto jest stolicą naszych bratanków?” (RN 5/2018), „filologia języka bratanków” (N 18–19/2018), „kraj bratanków” (DJ 6/2018) lub „autobus naszych bratanków (6)” (100JAŻ 5/2018) (por. „autobus z Węgier” w KU 7/2018).

Innym przykładem aluzji jest objaśnienie z krzyżówki *I kto to mówi* (RK 8/2018): „kuje konia, a nie kozy (czy żaba mnie słyszy?)”. Nie ulega wątpliwości, że zapytanie jest aluzją do *Konia kują, a żaba nogę podstawia*. W kontekście tego typu krzyżówki (nazwy zawodów), kucia oraz konia łatwiej jest oczywiście zinterpretować pytanie paremicznie.

Nie należy też zapominać o modyfikacjach paremii, które jednak rzadko są wykorzystywane w objaśnieniach. Przykładem modyfikacji jest na przykład: „Bliższa ciału niż marynarka” (RK 5/2018). W zbiorze pod redakcją Juliana Krzyżanowskiego (1969–1972) próżno szukać tego wariantu popularnej paremii. Do modyfikacji można zaliczyć także przykład: „jest matką głupich i hazardzistów” (RM 5/2018) jako ilustrację modyfikacji uzupełniającej.

W objaśnieniach można zaobserwować także zjawisko deparemiczacji, polegające na posłużeniu się znaczeniem kompozycyjnym przysłowia, by wskazać na nieprzysłowiowy element stanowiący hasło. Przykładem jest objaśnienie z RK (8/2018): „czym ... bogata” (szukane hasło to „gablota”). Umieszczenie tego objaśnienia w „krzyżówce z przymrużeniem oka” wskazuje jednocześnie na funkcję tak sformułowanego objaśnienia: ma budzić skojarzenia z przysłowiem *Czym chata bogata, tym rada*, ale też z potoczną nazwą wysokiej klasy auta (*gablota*) i wywoływać efekt humorystyczny.

Analizując objaśnienia paremiczne, można stwierdzić, że niektóre pozwalają odgadnąć hasło bez znajomości danego przysłowia, inne jej wymagają. Pierwszy typ ilustruje przykład: „Może przepowiedzieć koniec świata (co rok, to ...)” (JA 3/2018), drugi: „diabelska część świecy” (SE 2/2017) i „dobre do brukowania piekła” (FM 5/2018), „wróbel się w niej zmieści, gołąb już nie” (KPO 6/2018), „w każdym kraju inny” (KPO 4/2018). Nie sposób ocenić, do jakiego stopnia można rozwiązać zadanie ze śladami paremicznymi bez znajomości przysłów. Dodatkowo oddzielenie wiedzy paremicznej *sensu stricto* od wiedzy frazeologicznej jest często wręcz niemożliwe. W przykładzie „ślepa, której nie leczy okulista” (KPO 7/2018) można albo wspomóc się znajomością przysłowia *Miłość jest ślepa*, albo posiłkować się jedynie kolokacją *ślepa miłość* (pomijam w tym momencie międzykategorialne relacje formalno-semantyczne).

6. Paremiczne hasła

Biorąc pod uwagę hasła krzyżówkowe, można wyróżnić ich dwa typy. Po pierwsze, hasłami są składniki przysłowia (np. jeden lub dwa rzeczowniki, marginalnie całe przysłowie), po drugie: hasłami są wyrazy niestanowiące budulca paremii, ale z nim jakoś kojarzone. Tych pierwszych jest w moim korpusie najwięcej, np.: „... w oborze, deszcz na dworze” (KKr 3–4/2018), „... czyni mistrza” (RM 6/2018), „... po wodzie, Wielkanoc po lodzie” (RM 5/2018). Druga grupa to objaśnienia paremiczne prowadzące do haseł „nieparemicznych”, czyli do słów niebędących komponentami przysłów, niemniej wchodzących w zakres semantyczno-pragmatyczny paremii.

Przykładem jest objaśnienie „Zbiera grosz do grosza, aż będzie kokosza” (W 10/2017) prowadzące do hasła „ciulać”.

Nie sposób nie zauważyć, że z przysłów usuwane są rzeczowniki, zgodnie zarówno z zasadami rozwiązywania większości krzyżówek, jak i z tendencją do uznawania rzeczowników (w kolejności występowania) za słowa kluczowe w paremiach, co wykorzystywane jest na przykład w paremiografii (Kispál 2007, 2014; Prędotą 1991). Odprzysłowiowe hasła rzeczownikowe stanowią absolutną większość, aczkolwiek w moim korpusie odnotować można także przymiotniki porządkowe w użyciu rzeczownikowym: „Gdzie dwóch się bije, tam ... korzysta” (RJCR 1/18) lub wykrzykniki: „nie mów przed skokiem” (FM 47/2017).

Komponenty przysłów, które w krzyżówkach funkcjonują jako hasła, są używane w mianowniku, niezależnie od tego, w jakiej formie wystąpiły w przysłowiu. W krzyżówkach najczęściej akceptowaną formą jest mianownik w liczbie pojedynczej lub mnogiej: „barani na Nowy Rok” (FM 14/2018), „byłaby cała, gdyby nie skakała” (FM 5/2018), „ciekawość to pierwszy ... do piekła” (RM 5/2018), „Dzieci i ... głosu nie mają (w przysłowiu)” (RJ 4/2018), „dobre do brukowania piekła” (FM 5/2018), „gdzie drwa rąbią, tam ... lecą” (RMS 13/2018), „Powiedziały ..., że niedobre są spółki” (DJ 7/2018), „Chciwy dwa traci” (FM 44/2017). W nielicznych wypadkach dochodzi do zmiany liczby rzeczownika, w jakiej występuje on w proverbium: „o nim się nie dyskutuje” (KPC 6/2018), czyli *gust*, „nie ma go bez pracy” (FM 25/2018), czyli *kołacz*. Jeśli w przysłowiu występują formy zależne rzeczowników, a hasło wymaga mianownika, objaśnienie zawiera wskazówkę o zmianie, np.: „w starym ... diabeł pali (do diagramu w mianowniku)” (SZ 6/2018), „Nie dawaj diabłu ..., bo porwie całą rękę (do diagramu w mianowniku)” (SZ 7/2018), „Szlachcic na ... równy wojewodzie (do diagramu w mianowniku)” (SZ 6/2018) oraz „Tyle zysku, co ... (do diagramu w mianowniku)” (KJ 7/2018).

7. Komentarze semantyczno-pragmatyczne

Wydawać by się mogło, że w krzyżówkach nie ma miejsca na wyrażanie stosunku do mądrości przysłowiowej. Jednakże w objaśnieniach pojawiają się niekiedy komponenty leksykalne odnoszące się do sensu paremii. Często takimi elementami są modulanty *ponoć* lub *podobno*: „*ponoć* brzytwy się chwytą” (KH 5/2018), „*ponoć* ma wielkie oczy” (KKR 3–4/2018), „*ponoć* pod nią najciemniej” (C 11/2017), „*ponoć* czyni cuda” (DJ 4/2018), „*podobno* jest złym doradcą” (KZKV 5/2018), „*podobno* przenosi góry” (KZKV 5/2018).

Mniej więcej analogicznie interpretować można użycie znaku zapytania, który ma prowokować do refleksji paremicznej, aczkolwiek – moim zdaniem – jest tylko jedną z form konstruowania objaśnień (w sposób zbliżony jak w wypadku *ponoć* i *podobno*). Następujące przykłady ilustrują taki typ objaśnień: „mają uszy?” (RJ102 7/2018), czyli *ściany*, „nie zdobi człowieka?” (FM 41/2017), czyli *szata*, „nie każdy wart tyńfa?” (500K 5–6/2018), czyli *zart*. Te przykłady odzwierciedlają nie tak rzadkie zastosowanie pytajnika wraz z przysłowiem w innych rodzajach komunikacji (np. tytuły prasowe).

Na ograniczenia stosowalności przysłów mogą wskazywać również wprowadzane do objaśnień znaczniki kategoriałne typu: *w przysłowiu*, *przysłowie*, które nie są tylko metafolklorystycznymi komentarzami, ale mogą też zostać uznane za środki ograniczenia treści wyrażanej

paremicznie wyłącznie do prawd paremioleksykonowych, por.: „*w przysłowiu jest dobry na frasunek*” (GK 3/2018), „*w przysłowiu jest matką głupich*” (RAŻ 6/2018), „*dzieci i ... głosu nie mają (w przysłowiu)*”, (RJ 4/2018) „... *nie sługa (w przysłowiu) (5)*” (100JAŻ 5/2018), „... *nie zając, nie ucieknie (wg przysłowia)*” (PI 5–6/2018). Prymarną funkcją tych podpowiedzi jest skierowanie uwagi rozwiązującego na typ re produktu i na konkretny przykład tej klasy. Ale też przykład: „*buduje nie tylko w przysłowiu*” (GN 16/2018) sugerować może, że treść przysłowiowa jest wzmocniona w stosunku do neutralnego objaśnienia „*buduje w przysłowiu*” (100J 6/2018).

Komentarzy do przewidywalnych znaczeń przysłów w moim materiale jest jeszcze mniej. Nie powinno nas to dziwić, gdyż krzyżówki to nie miejsce na deskrypcję semantyczną paremii. Ponadto nie sądzę, aby objaśnienie znaczenia przysłowia ułatwiało rozwiązanie hasła (nieznajomość sensu paremii nie uniemożliwia odgadnięcia hasła), może ono natomiast służyć jako dodatkowa informacja dla krzyżówkowiczów. W moim obszernym korpusie znajduje się tylko jeden przykład opisu semantyczno-pragmatycznego paremii: „*Co rok to ..., powiedzenie dotyczące rodziny wielodzietnej*” (RJCR 2/2018).

8. Podsumowanie

Przypomnijmy, że celem tego artykułu było omówienie zaobserwowanych sposobów włączania przysłów do krzyżówek (chodzi tu m.in. o różne miejsca paremiczne, sygnalizatory gatunkowe, typy objaśnień paremicznych, rodzaje haseł i rozwiązań), jak też powiązanie omówionych strategii z innymi tendencjami użycia paremii. W zadaniach krzyżówkowych zauważyłem liczne ślady paremiczne: od objaśnień i haseł poczynając, na tytułach krzyżówek i ich rozwiązaniach kończąc. Najciekawsze są według mnie objaśnienia, gdyż ukazują wiele technik wykorzystywanych zarówno w codziennym użyciu przysłów (np. warianty, formy skrócone, aluzje paremiczne, antyprzysłowia), jak i w innych testach znajomości paremii (np. teleturynie telewizyjne, kwizy internetowe).

Z dydaktycznego punktu widzenia objaśnienia mogą mieć pewną wartość, testują i utrwalają bowiem znajomość polskich przysłów (bo te w nich dominują). Nie znam celów przyświecających twórcom zadań szaradziarskich wykorzystujących paremie, trudno więc stwierdzić, czy ich zamiarem jest rzeczywiście przekazywanie wiedzy o przysłowia, weryfikacja wiedzy paremicznej lub jej utrwalanie. Niemniej jednak nawet bez informacji o intencjach autorów krzyżówek co do ich dydaktycznego wykorzystania zadania szaradziarskie mogą stać się instrumentem w osiągnięciu wyżej wymienionych celów. Samo występowanie paremii w zadaniach świadczy o tym, że ich twórcy biorą za pewnik istnienie pewnego repertuaru paremicznego i oczekują znajomości zasobów paremicznych od szaradzystów. Wyeliminowanie paremii z krzyżówek może być znakiem zarówno przekształcania się tego repertuaru, jak i ubożenia jego zawartości lub ostatecznie zaniku zasobów paremicznych.

Sądzę, że moje obserwacje mogą i powinny być pogłębione na kilka sposobów. Ślady paremiczne można badać z perspektywy szaradzystów: można brać pod lupę ich umiejętność rozwiązywania zadań paremicznych z uwzględnieniem wiedzy przysłowiowej oraz funkcji, jakie według nich spełniają podpowiedzi. Należy postawić pytanie o rolę zadań szaradziarskich

w nauczaniu przysłów lub utrwalaniu wiedzy o przysłowiaach. Mam nadzieję, że przedstawiona tu analiza technik wykorzystanych w procesie włączania paremii do krzyżówek przez twórców zadań szaradziarskich posłuży jako punkt wyjścia do kolejnych badań paremiologicznych.

Skróty

1000U: „1000 Krzyżówek z Uśmiechem”
 100AŻ: „100 Krzyżówek A–Ż”
 100J: „100 Jolek”
 100JAŻ: „100 Jolek od A do Ż”
 305J: „305 Jolek”
 500K: „500 Krzyżówek”
 C: „Claudia”
 C300P: „Chwila na 300 Panoram”
 CR: „Chwila na Relaks. Wydanie specjalne. Krzyżówki na lato”
 CRKL: „Chwila na Relaks. Krzyżówki na Lato”
 CT: „Cała Ty! Wydanie specjalne. Krzyżówki”
 DJ: „Diagram Jolki”
 FM: „Fakty i Mity”
 GK: „Gazeta Krzyżówkowa”
 GN: „Gość Niedzielny”
 JA: „Jolki Ażetki”
 KH: „Krzyżówka z Hasłem”
 KHJ: „Krzyżówkach z Hasłem. Jolki”
 KJ: „Krzyżówka. Jolki”
 KKr: „Krzyżówki z Króliczkiem”
 KL: „Krzyżówki na Lato”
 KPC: „Krzyżówki + Przepisy Czytelników”
 KPO: „Krzyżówki z Przymrużeniem Oka”
 KU: „Krzyżówka z Uśmiechem”
 KW: „Krzyżówki na Wiosnę”
 KZKI: „Kram z Krzyżówkami. Seria I”
 KZKR: „Krzyżówki z Króliczkiem”
 KZKV: „Kram z Krzyżówkami. Seria V”
 LP: „Lekarstwo na Pamięć. 100 Krzyżówek”
 MGN: „Mały Gość Niedzielny”
 MRS: „Magazyn Rozrywki Supelek”
 N: „Newsweek”
 ND: „Nasz Dziennik”
 P: „Przekrój”
 PI: „Panoramyczne Imperium”
 RAŻ: „Rozrywka od A do Ż”
 RDS: „Rozrywka. Dwutygodnik Szaradziarski”
 RJ: „Rozrywka Jolki”
 RJ102: „Jolki na 102”
 RJCR: „Jolki na Cały Rok”
 RK: „Rozrywka dla Każdego”
 RK168: „Rozrywka z Krzyżówką. 168 Krzyżówek”
 RM: „Rozrywka Magazyn”
 RMS: „Rozrywka Magazyn Szaradziarski”

RN: „Rozrywka Nocą”
 RR: „Rewia Rozrywki”
 RTS: „Rozrywka. Tygodnik Szaradzisty”
 RZK: „Rozrywka z Krzyżówką”
 SDN: „Supelek dla Najmłodszych”
 SE: „Super Express Extra Krzyżówki z Kotkami”
 SK: „Supelek Krzyżówki”
 SP: „Supelek z Pętelką”
 SPAN: „Supelek Panoramy”
 SZ: „Szaradzista”
 TF: „Tygodnik Faktycznie”
 W: „Wróżka”
 WG: „Warszawska Gazeta”
 WR: „Wieczór z Rozrywką”

Bibliografia

- Childers C.D. 1996: *Using crossword puzzles as an aid to studying sociological concepts*, „Teaching Sociology”, No. 24(2), s. 231–235.
- Crossman E.K. 1983: *The crossword puzzle as a teaching tool*, „Teaching of Psychology”, No. 10(2), s. 98–99.
- Dundes A. 2007: *The meaning of folklore*, Utah University Press, Logan.
- Graliński F. 2010: *Looking for proverbial needles in the proverbial haystack*, [w:] M.A. Kłopotek, M. Marciniak, A. Mykowiecka, W. Penczek, S.T. Wierchoń (red.), *Intelligent information systems. New approaches*, Wydawnictwo Akademii Podlaskiej, Siedlce, s. 101–111.
- Graliński F. 2012: *Mining the web for idiomatic expressions using metalinguistic markers*, [w:] P. Sojka, A. Horak, I. Kopecek, K. Pala (red.), *Text, speech and dialogue. 15th international conference, TSD 2012, Brno, Czech Republic, September 3–7, 2012 Proceedings*, Springer, Berlin–Heidelberg, s. 112–118.
- Kispál T. 2007: *Sprichwörter Sammlungen*, [w:] H.D. Burger (red.), *Phraseologie/Phraseology. Ein internationales Handbuch der zeugenössischen Forschung/An international handbook of contemporary research*, Mouton de Gruyter, Berlin–New York, s. 414–423.
- Kispál T. 2014: *Paremiography: proverb collections*, [w:] H. Hrisztova-Gotthardt, M.A. Varga (red.), *Introduction to paremiology. A comprehensive guide to proverb studies*, Mouton de Gruyter, Warszawa–Berlin, s. 229–242.
- Krzyżanowski J. (red.) 1969–1972: *Wielka księga przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich*, t. 1–3, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- Mieder W. 2009: *International bibliography of paremiology and phraseology*, Mouton de Gruyter, Berlin.
- Nippold M.A., Haq F.S. 1996: *Proverb comprehension in youth. The role of concreteness and familiarity*, „Journal of Speech and Hearing Research”, No. 39(1), s. 166–176.
- Nippold M.A., Allen M.M., Kirsch D.I. 2000: *How adolescents comprehend unfamiliar proverbs. The role of top-down and bottom-up processes*, „Journal of Speech, Language, and Hearing Research”, No. 43(3), s. 621–630.
- Nippold M.A., Allen M.M., Kirsch D.I. 2001: *Proverb comprehension as a function of reading proficiency in preadolescents*, „Language, Speech, and Hearing Services in Schools”, No. 32(2), s. 90–100.
- Nippold M.A., Martin S.A., Erskine B.J. 1988: *Proverb comprehension in context. A developmental study with children and adolescents*, „Journal of Speech and Hearing Research”, No. 31(1), s. 19–28.
- Nippold M.A., Hegel S.L., Uhden L.D., Bustamante L. 1998: *Development of proverb comprehension in adolescents. Implications for instruction*, „Journal of Children’s Communication Development”, No. 19(2), s. 49–55.
- Pęzik P. 2018: *Facets of prefabrication. Perspectives on modelling and detecting phraseological units*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Prędotła S. 1991: *Zu den lexikographischen Grundprinzipien des “Kleinen deutsch-polnischen Sprichwörterbuches”*, [w:] J. Wirrer, A. Sabban (red.), *Sprichwörter und Redensarten im interkulturellen Vergleich*, Westdeutscher Verlag, Opladen, s. 28–36.

- Rozumko A. 2011: *Proverb introducers in a cross-linguistic and cross-cultural perspective. A contrastive study of English and Polish tags used to introduce proverbs*, [w:] J. Szerszunowicz (red.), *Research on phraseology in Europe and Asia. Focal issues of phraseological studies*, t. 1, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok, s. 315–330.
- Verkuyl H.J. 2017: *Word puzzles*, [w:] J.R. Taylor (red.), *The Oxford handbook of the word*, Oxford University Press, Oxford, s. 702–722.
- Wirén N.M. 1952: *Crossword puzzle for an hors-d'œuvre*, „Modern Language Journal”, No. 36(3), s. 148–150.
- Wise A. 2001: *Web-based crossword puzzles support revision*, „Active Learning in Higher Education”, No. 2(2), s. 180–188.

Summary

Who proposes and who disposes: proverbs in crossword puzzles

Keywords: proverbs, crossword puzzles, Polish.

The article discusses the presence of proverbs in Polish crossword puzzles. The author undertakes an analysis of the rich paremic material with an eye to describing different aspects of proverb use in crossword puzzles. The quantitative and qualitative examination includes such issues as: phraseological categories, proverbial types, paremic loci, types of paremic clues and answers. The authors points out certain similities between the use of proverbs in crosswords and other contexts. The article hopes to contribute to the examination of Polish proverbs in contemporary communication.